

עין היח"ל
כתב עת לחקר יצירת עגנון

גליון ב', תשע"ג - 2012

הסיפור "במצולות" כפרדיגמה ליחסי יהודים פולנים*

ניצה בן-דב

א.

הסיפור "במצולות" של עגנון, נדפס לראשונה ב"הצפירה" בוורשה ב-1917 ולימים נקבץ במחזור סיפורי פולין בתוך אלו ואלו, הכרך השני של כל סיפורי עגנון. על-פי דב פרוכטמן (אבי ז"ל), שכתב את עבודת המ"א שלו על קובץ סיפורי פולין ופרסם כמה מאמרים בעקבות עבודה זאת, הרקע הגיאוגרפי וההיסטורי המשמש את מחזור סיפורי פולין הוא גליציה המזרחית בדורות שלפני חלוקת פולין, כשבלב הסיפורים עומדת עיר הולדתו של עגנון, בוצ'אץ'.

העיר שרויה בתוך גיא-הרים שהנהר סטריפא עובר בו. על פני הנהר, החוצה את העיר לכל אורכה, מתוחים גשרים. גשרים אלה מועדים היו לפורענות, ולא פעם נהרס אחד מהם ושיבש את החיבור בין שני חלקי העיר. נהר הסטריפא הנופל אל הדנייסטר אינו ייחודי לבוצ'אץ', כפי שגם בית הכנסת או בית המדרש המשמשים את הקהילה היהודית בערי פולין, אינם ייחודיים לה. קהילות יהודיות רבות חיו על שפת הנהר, והיהודים חצו גשרים על מנת להתפלל עם אחיהם בבתי תפילה מרכזיים. לכן הסיפור "במצולות", שבו הנהר, הגשר ובית התפילה משמשים גורם חשוב בעיצוב העלילה, הוא מעין סינקדוכה לקיום היהודי על אדמת פולין בכלל ועל אדמת גליציה המזרחית בפרט.

* אלו הם דברי ההרצאה שנישאה באוניברסיטה של ורשה בכנס על יחסי יהודים ופולנים באוקטובר 2009.

הסיפור "במצולות" זכה לכמה וכמה ניתוחים בגלל מורכבותו והמסתורין הקשור בו. הוא מאגד בתוכו שתי עלילות (plots) דרמטיות עוקבות הקשורות זו לזו בקשר של סולידריות יהודית על אדמת פולין הצולחת את גבולות הזמן, המקום והחיים והמוות. שתי העלילות מתרחשות בשני מקומות שונים ובשני עידנים שונים, אך קשורות זו לזו בקשר מסתורי. שתי העלילות מערבות בתוכן חומר היסטורי-אותנטי עם חומר ניסי-לגנדרני. בחרתי להציג את הסיפור "במצולות" בהרצאה זו מפני שהוא "מכסה" שלושה עידנים, דהיינו, שלושה שלבים של זמן, במערכת הסבוכה של יחסי יהודים פולנים והופך בכך למיקרוקוסמוס לתפיסתו של עגנון ושל היהודים עצמם את תולדות ישיבתם הארוכה על אדמת פולין.

ב.

את שתי העלילות הבאות זו אחר זו ונמשכות זו מזו באופן מפתיע וחוצה גבולות של זמן ומרחב, חיים ומוות, מקדים פרולוג. פרק הפרולוג של "במצולות" מתאר יחסים אידיליים בין יהודים לפולנים. מדובר בכפר גדול במדינת פודוליה, בשם אסונובקי. שם הכפר מכיל את המילה העברית "אסון" ואולי יש בכך רמז מטרים לאסון העומד להתרחש בו למרות ההצהרות ש"ישראל ישכון לבטח. יעקב לא יקנא בעשו ועשו לא יצור את יעקב, כי שוקט הוא על אדמתו מאז ומימי קדם" (אלו ואלו, עמ' שסד). שם הכפר אסונובקי לא נמצא על המפה ולכן יש לקבל את המדרש שאני דורשת אותו כאן: אסונובקי מלשון אסון. כמו כן, הכינויים שמכנה עגנון את היהודים והפולנים, יעקב ועשו, הופכים אותם לאב-טיפוס של אחים, שפוטנציאל של קנאה, איבה, הולכת שולל ומריבת עולם שורה ביניהם, אבל יש ביכולתם גם להגיע להתפייסות, לסליחה ולאחווה.

תיאור היחסים הטובים בין גויים ליהודים בפרולוג של הסיפור עולה בקנה אחד עם מה שמסופר בסיפורים אחרים במחזור סיפורי פולין על ראשית ההתיישבות של היהודים על אדמת פולין. בסיפור "קדומות", הפותח את המחזור, עומדים היהודים שעזבו את ארץ הפרנקים (גרמניה הקדומה) בגלל רדיפות קשות וגזירות בלתי נסבלות, על פרשת דרכים ושואלים את עצמם ואת בורא עולם לאן ילכו. פתק נופל מהשמים ואומר להם: "לכו לפולין". ואכן, הנחייה שמימית זאת הכילה הבטחה שמומשה: מלך פולין והשרים קיבלו את עדת היהודים המבקשת מחסה בכבוד גדול והיהודים התועים יכלו להתיישב בכל ארצות ממלכת פולין, לשמור על צביונם הדתי ולקיים חיי מסחר ענפים. משמצאו היהודים המהגרים ביער קבצין, שליד לובלין, עצים שעליהם חרות מסכות הש"ס, הבינו שהם לא הראשונים שהתיישבו על אדמת פולין ויש ראשית לראשית.

גם הסיפור "גשם" מכיל הגשמה של מאוויים יהודיים על אדמת פולין. בעברית המילים "גשם" ו"הגשמה" גזורים מאותו שורש. בשנת 893 שיגרו יהודי אשכנז משלחת אל לשק מלך פולין וביקשו שייתן להם אדמה לשבת. האמונה המאגית ביכולתם המטאפיזית של

היהודים מניעה את הכמרים ליעץ למלך להתנות את התיישבותם על אדמת פולין בהבאת גשם על הארץ. היהודים, השלוחים מטעם אחיהם, אינם מבטיחים דבר אלא עונים "לה' הישועה", ודי בתשובה זו לשכנע את לשק המלך ואת יועציו הכמרים להיענות לבקשת אנשי המשלחת. המשלחת חוזרת לארץ אשכנז ובפיה הבשורה הטובה. יתרה מזאת, השליחים מספרים לשולחיהם שראו בארץ, אליה הם עומדים להגר, יהודים קדמוניים. גם כאן, כמו בסיפור "קדומות", חוזר המוטיב שיהודים ישבו בפולין מקדמת-דנא וסיפורי ההתיישבות הראשונה במאה התשיעית לספירה אינם מעידים על התיישבותם הראשונה בה. ליהודים על אדמת פולין היה עבר קדום שלא תועד. בסיפור "במצולות" קדמות היהודים על אדמת פולין מסתכמת במילים: "כי שוקט הוא [יעקב] על אדמתו מאז ומימי קדם". כלומר, כמעט מאז ומעולם, ולכן הלשון המקראית שבה כתובים סיפורי פולין תואמת התיישבות קדומה זאת על אדמת פולין; פולין היא ארץ הבחירה המסתורית שראשית ההתיישבות בה קודמת למה שידוע מן המקורות הקדומים ביותר.

השגרה הטובה של כפר אסונובסקי ושל כפרים אחרים בסביבה כללה עלייה לרגל לבוצ'אץ', ששימשה מעין עיר בירה ליהודים הכפריים. תיאור מסע הכפריים לעיר הגדולה הוא חיקוי נאמן של העלייה לירושלים בשלושת הרגלים בימים שבית המקדש היה קיים, אלא שכאן העלייה לרגל התקיימה בראש השנה וביום הכיפורים. השלב הראשון של חיי היהודים בפולין, שהסיפור "במצולות" מקיים בתוכו, מסתיים במילים: "ימים רבים עשו הכפריים כדבר הזה. לא היה כפר אשר לא יעשה כן שנה בשנה. ובנסעם העירה ופגשו את אחיהם הנפוצים בכפרים מסביב ובאו יחד בוצצה להתפלל שם" (אלו ואלו, עמ' שסה). נראה שהיהודים מקיימים בינם לבין עצמם קשרים החוצים מרחבים ולאוטונומיה היהודית אין גבולות.

ג.

האם צרות עין, קנאה או סתם שנאה בלתי מוסברת לאַחַר מניעה פריץ אכזר וצמא-דם להסית באופן מתוחכם את עבדיו, המבינים ללבו וערים לרמזיו, להפר באחת את השגרה בת הימים הרבים ולהפוך את הקערה על פיה? המניע להסתה שהביאה אסון נורא על יהודי אסונובקי לא מובא בסיפור, אלא המעשה בלבד. מעשה זה מגלם את השלב השני ביחסי יהודים פולנים: שלב הרדיפות, ההתעללויות והמשטמה הבלתי רציונלית ליהודים המקיימים אורח חיים עשיר, שוקק פעילות ובעל דפוסים קבועים ומגובשים. המוזר והמקומם בשלב שבו חיי היהודים הופכים מגן-עדן לגיהנום עלי אדמות, הוא האופן הסביל שבו היהודים מקבלים את השינוי הקיצוני שחל בחייהם מטוב מוחלט לרע מוחלט, כאילו ציפו לשינוי זה בכל השנים הטובות.

זהו שיאה הדרמטי של העלילה הראשונה של הסיפור "במצולות". פריץ עומד וצופה ביהודי אסונובקי העוברים על הגשר בדרכם בערב ראש השנה לבוצ'אץ' להתפלל כמדי שנה

עם אחיהם לאלוהיהם. דבריו של הפריץ לעבדיו, כששחוק של מזימה נסוך על פניו, "לבי חרד עליהם פן ישבר הגשר תחתיהם ויפלו במצולות" (עמ' שסה), מובן מיד על-ידי העבדים הקשובים לרמזיו כ"חרדה" שרצוי שתתממש לאלתר: "למה תעמדו נרפים?" מזרז הפריץ את עבדיו לבצע את המזימה שעלתה על לבו והוא ביטאה בלשון סגי נהור. העבדים הנאמנים אורבים לעגלות היהודים, ויהודי אסונבקי, הרואים אותם אורבים להם על הגשר, מבינים מיד את הצפוי להם. הם ממהרים להוציא את טליתותיהם ולהתעטף בהם "כי אמרו לא נבוא אל אלהינו בלבוש חול. ויכנו לקראת מוות" (עמ' שסו).

התיאור החי של הורדת היהודים על עגלותיהם למצולות הנהר מזכירה למרבה האירוניה את תיאור הורדת המצרים על עגלותיהם למצולות ים סוף. התהפכו אפוא היוצרות: יהודי פולין החפים מפשע נענשים כמו המצרים שיצאו בזמנו לרדוף אחרי בני יעקב להחזירם מצרימה. בתקופת המקרא עמדו היהודים וצפו בנטבעים מתוך שמחת הישועה שעשה להם האלוהים, ובפולין עומדים הפריץ ועבדיו וצופים בנטבעים מתוך שמחה לאיד, ואלוהים, שאותו יצאו היהודים לעבוד, לא מציע את ישועתו.

אילו היה הסיפור מסתיים בכך, ברור היה שהאירוניה של עגנון היתה מופנית הן כלפי היהודים הממהרים להשלים עם גורלם, ובמקום למחות נגד אלוהיהם שאינו עומד להם בעת צרה הם מתעטפים בטליתותיהם כדי לחלות את פניו, והן כלפי האלוהים, שבימי המקרא סיפק הצלה וישועה לבני עמו, ובפולין קצרה ידו מלהושיעם. ואולם, הסיפור לא מסתיים בהטבעה האכזרית של הפולנים את יהודי אסונבקי בנהר (המכונה בסיפור "אור", השם המקראי לנילוס). בכך מסתיימת העלילה הראשונה של הסיפור ובעלילה שתבוא בעקבותיה תשתכלל המזימה הפולנית נגד היהודים, אבל בו-זמנית תשתכלל גם ההגנה היהודית נגד עלילות הדם הפולניות.

ד.

בחלק השלישי של הסיפור, שהוא העלילה השנייה של הסיפור, היהודים המתים של כפר אסונבקי מציעים בעידן אחר ובמקום אחר הצלה ליהודים החיים של כפר בשם דמישוב. לסולידריות היהודית, מסתבר, אין גבולות, ובה בעת הקיטוב בין פולנים ליהודים הולך ומקצין.

מוטיבים אחדים משותפים לעלילה על יהודי אסונבקי ולעלילה המתרחשת מאוחר יותר בכפר דמישוב. בשתי העלילות עולה מזימה במוחה של אישיות פולנית סמכותית נגד היהודים ויש בכוחה של המזימה להסית את ההמון ולהביא אסון על היהודים. בשתי העלילות האסון מתרחש בחג יהודי "גדול" (ראש השנה או יום הכיפורים) שבו היהודים מתקהלים יחדיו, וזה מועד "נאות" והזדמנות "פז" להתעלל בהם במקובץ. קבלת הדין הקולקטיבית והמיידית של היהודים גם היא משותפת לשתי העלילות, והטליתות שעוטים היהודים על

עצמם, כמו גם הנהר כחלק מהנוף הטבעי של פולין – גם הם משחקים תפקיד מרכזי בשתי העלילות הקשורות זו לזו בשלל מוטיבים ותמות ומאגדות בסיפור אחד.

להלן העלילה המתרחשת מאוחר יותר בחיי היהודים בפולין. מושל דמישוב שולח את עבדיו לנהר לדוג דגים גדולים ושמנים למשתה שהוא עורך לאורחיו. הדייגים, במקום להעלות בחכתם דגים, מעלים במכמרותיהם פגרי עופות, ראש סוס וגלגל עגלה. הקורא מבין שהציוד הרב של יהודי אסונובקי, ששקע במצולות לפני זמן רב, הגיע זמנו לצוף.

כשמעלים הדייגים פגר אדם במכמורתם ומביאים את גוויית האיש אל הכומר לקבורה, מתרקמת במוחו מזימה. הוא מכריז כי זהו ילד נוצרי אשר היהודים שחטו כדי לאפות מצות בדמו. הדייגים העבדים מבקשים מיד לעשות שפטים ביהודים אבל הכומר מבקש מהם להבליג כי יש שופטים בארץ ועליו להפיל את היהודים באופן "חוקי" ומחושב.

עצם העובדה שיש שופטים, העשויים להגביל את ההשתוללות ואת הפרעות שיפרע ההמון המוסת ביהודים, מלמדת משהו על חוק ומשפט בפולין בתקופות מאוחרות יותר, שהרי בעידן המוקדם די היה לפריץ לרמוז לעבדיו על מזימתו והם התייצבו על הגשר והשליכו את עגלות היהודים לנהר על כל מה שנשאו עמם, כולל המטען האנושי היקר.

עתה, בעלילה המאוחרת, הכומר מייעץ "להשתיל" את גופת האיש בבית התפילה היהודי. יבצע את המשימה שומר הנרות שהוא גוי. עובדה זאת מלמדת, מצד אחד, על אמון ושיתוף פעולה בין יהודים לגויים, ומצד שני, על מעילה באמון ההופכת את המשרת הפולני לגייס חמישי בבית התפילה היהודי. על פי המזימה שרוקם הכומר, גוויית האיש, שתימצא ביום הכיפורים בבית התפילה היהודי, אמורה להוכיח לשופטים שהיהודים אכן אשמים ברצח ואין טופלים עליהם עלילת-דם לשווא. הכומר מפיץ שמועה שאיש נוצרי נעלם ואין למוצאו, ובו-זמנית מבקש מההמון צמא-הדם לחכות למועד הנכון להכות ביהודים. השמועה מגיעה אל היהודים וכמו יהודי אסונובקי שקיבלו בזמנו על עצמם את גזר-הדין הבלתי מתקבל על הדעת בהכנעה, התעטפו בטליתותיהם, מוכנים ומזומנים למות על קידוש השם – גם יהודי דמישוב מחכים לישועה שתבוא מאיזה מקום ואינם עושים מעשה של ממש לברוח מרוע הגזירה.

להיפך, בשעה שהפולנים מצטיידים במקלות ובקרדומים להכות בהם את היהודים, לובשים היהודים בגדי לבן, מתכסים בטליתותיהם ומתכנסים כולם למקום אחד, הוא בית הכנסת. יתרה מזאת, כבימים ימימה מצטרפים אליהם יהודים מכפרי הסביבה ואין המוות הצפוי להם מרתיע אותם, אלא הם אומרים לעצמם: "נמות בקהל קדושים רבה".

כאן נכנס המרכיב המסתורי לסיפור. אמנם כל יהודי הסביבה התקבצו כבימים ימימה לבית הכנסת בדמישוב, אבל ביום כיפורים זה הם חווים דוחק עצום שהוא מעבר לכל הצטופפות רגילה בבית התפילה, כאילו יהודים רבים נוספים ממקום אחר ומעידן אחר הצטרפו אליהם. מחמת החום והדוחק הסירו יהודי דמישוב ויהודי הסביבה את טליתותיהם

ואז התגלה שנמצאים עמם אנשים לא מוכרים, מחרישים, ודווקא הם נשאר מוכסים בטליתותיהם. אנשים דוממים אלה, עוטי הטליתות, קמו פתאום כאיש אחד ממקומם והלכו אל הגניזה והוציאו משם את הגווייה שהוחבאה שם במטרה להפליל את היהודים. מצויידיים בגווייה הם חמקו עמה אל מעמקי הנהר.

בינתיים הקיפו הפולנים את בית התפילה בקריאות להוציא את הילד השחוט. משלא נענו, הם נכנסו לבית הכנסת וחיפשו את הגופה בכל מקום, אך העלו חרס בידם: שום גופה לא נמצאה. בחיפושיהם הבהולים והמתסכלים הסבו נזק רב לבית התפילה אבל בנפש לא נגעו. כלומר, הזעם וההסתה לא העבירו אותם על דעתם; משלא מצאו את הממצא המפליל הם התאפקו ולא הרגו ביהודים. רווח והצלה באו ליהודי דמישוב מידי אחיהם, יהודי אסונבקי שהוטבעו בנהר בדורות קודמים. היה בכוחם לעלות לשעה קלה ממצולות, ליטול עמם את הגופה שהועלתה על-ידי הדייגים ממצולות ולהחזירה למקומה – במצולות.

ה.

האפילוג של הסיפור מגלם את השלב השלישי ביחסי יהודים פולנים על אדמת פולין. האפילוג חוזר אל הדייגים הדגים על שפת הסטריפא ומעלים בחכותיהם לא דגים אלא גוויות בני-אדם. הגוויות המכוסות טליתות מבהירות לדייגים המזועזעים שאלה גוויותיהם של יהודים ששיקע בזמנו אלוף בוצ'אץ' במימי הנהר. אָבֵל כבד יורד על דמישוב, ונראה ששותפים לו יהודים ופולנים כאחד. למחרת היום יוצאים היהודים לפדות בכסף מלא את אחיהם המתים מידי הדייגים על מנת להביאם לקבר ישראל. האידיליה של היחסים בין היהודים לפולנים כפי שתוארה בפרולוג לא שבה לשרות, ובכל זאת יש ביניהם שיתוף פעולה ויחסים הוגנים.

המנהג שנותר משתי העלילות שהצטרפו לעלילה אחת הוא, שיהודי דמישוב אינם מתכסים בטלית כשהם באים לתפילה בליל יום הכיפורים, התפילה המשמעותית ביותר בלוח היהודי. יחסי יהודים פולנים הטביעו את חותמם על מנהגי היהודים לדורותיהם. ב"מצולות" הוא בין היתר סיפור אטיולוגי, סיפור הבא להסביר תופעה ושורשי התופעה במקרה זה נטועים בהיסטוריה של חיי היהודים בפולין ובאגדות שנרקמו סביבה.